

Димитър МАРИНОВ (Варна, България)

**ДВИЖЕНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО В СЕВЕРНОТО
ПРИЧЕРНОМОРИЕ (ВАРНЕНСКО И ДОБРИЧКО).
ЕЗИКОВОАРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОЧИТ**

Abstract. The northern part of the Bulgarian Black Sea Coast, and in particular Varna and Dobrich, are part of the Bulgarian language territory where in the past there was an intense movement of ethnographic and regional groups, some of them, known as Bulgars, Cumans, Pechenegs, Torkils, took part in the formation of the Bulgarian nation. Proper names, related to them, are analyzed from a linguo-archaeological aspect.

Keywords: linguistic archaeology, linguistic territory, Bulgarian ethnicity, toponyms, ethnonyms, emigrants, reemigrants.

Северното Причерноморие в областите Варна и Добрич се оказва част от българската езикова територия, в която е имало засилено движение на етнографски и регионални групи, част от които като *българи, кумани, печенези* и *узи* участват в създаването на българската народност. По темата има ограничена по обем историческа, демографска и краеведска литература и съвсем малко писания по лингвистични проблеми и почти никакви в езиковоархеологически план.

Обяснение: езиковата археология се „намесва“, в случая в българознанието, когато е налице недостиг на документална фактология. Нейният работен принцип е: *От историята на езика към историята на обществото!* – постулат, създаден от осетинския учен **Василий Абаев**, който възстанови историята на своя народ (за която почти липсват документи с историческа информация), записана в езика.

Езиковата археология има няколко оператора, които са изключително точни в хронологичен план. Безспорно основният е *безизключителността на фонетичните закони*, които са датирани, респ. „застинали“ в собствените имена (топоними, ойконими, антропоними). Разчетени от *ономастическия анализ*, допълват писаната

история, когато я има, в други случаи възстановяват историческата действителност, понякога с неочаквани резултати.

В Северното Причерноморие е налице *староседелско* население, *емигрантско*, заселено в Бесарабия, Влашко, Гърция, Турция, *имигрантско*, с реемигранти от Бесарабия и Запорожието, *мигрантско*, от Балкана, т. нар. балканджии от Югоизточна България, Източна Тракия, Мала Азия, Западна Тракия, Егейска и Вардарска Македония. В лингвонимен план има българи, които говорят български език, и българи, които говорят турски език, т. нар. *гагаузи*, които са староседелци, емигранти и имигранти като реемигранти от Бесарабия; друга група от този план са т. нар. *арнаути*, които пазят вторичния си албански език единствено в Каракурт : Жовтнево до Болград. Другите етнически групи са: на циганите (с много подгрупи: *загунджии*, *лахоря*, *калбурджии*, *калдерари*, *айи* или *мечкари*, *бургуджии* и под.), на ногайските и на кримските татари, на местните турци, които са от туркменско или друго тюркско потекло, както и потомци на българи потурнаци, после читащи, местните гърци, голяма част от които емигрират в Гърция, добруджанските немци, емигрирали в Германия, и под.

Сведенията за това население са записани в близо триста ойконима или стари селищни имена, в повече от 2000 антропонима, в десетки имена на племена, родове и етноси, както и десетки имена на български и на други етнически групи. Казано обобщено, научното изследване се разполага върху няколко хиляди имена, като от тях се представят в енциклопедичен вид като резултат от ономастическия и езиковоархеологическия анализ на т. нар. „говорещи имена”. Разчетени, те допълват познатата история на Северното Причерноморие с нова фактология, която в много от случаите е неподозирана, неочаквана, изненадваща.

За илюстрация привеждам няколко разработени статии:

Варна

Множество са опитите за обяснение на името. Първа регистрация при Мануил Фил: βάρνα (XIV в.). Българската етимология от *врана*, приета от Б. Томашек, К. Мирчев, В. Бешевлиев, БЕР I: 121 и др. Повече при ВНС: 74 сл., в БЕР I: 121 по стб. *вранъ*, *врана* ‘черен’ с начална неметатизирана форма **варнъ*, вероятно асоциирано с *Черно*

море и неговите междуезикови съответствия. При Ив. Петканов (Ез. и л-ра 1, 1961, с. 52) по име **var* ‘вода’.

– *Варна* е български адаптиран изговор на българско име най-вероятно с начална форма **варнаг*, където *ǵ-то* е гортантно, т. е. изпада. Основания: българите са давали свои имена на завзетите от тях места и селища. Именуваха са по най-общия признак: на първо място дали в селището са заселени българи, чието племенно или родово име без изключение е ставало и име на селището или мястото; другият елемент в имеобразуването е бил географският термин, с който са означавали мястото;

– по-основателно е първото предположение: начално **Варнаг*: по етноним **вар наг*, с отпадане на гортантното *ǵ*: *Варнаг* : *Варнаа* : *Варна*, буквално ‘място, селище в територията на племето, рода варнаг’.

Самото име *варнаг* сравнително лесно се разчита като етноним:

– *наг* за род, племе, записано като булгаро-маджарско племе *нагман* : *найман* при Кузеев 1974: 508, като род на съвременните башкири, останал от българите *нагман*, на племето усерган (Кузеев 1957: 49). Булгарско по форма на етнонима *нагур* за средновековно племе е, дадено при О. Акчокраклъ. Татарские тамги в Крыму, Симферопол 1927, с. 7: В двата етнонима след отделянето на форманти –*ман*, –*ур* в значение ‘род, племе, народ’ остава името на етническата единица *наг*. *Нагман* е УВ на етноним *найман*, който Кузеев 1974: 255 чете като цифров в значение ‘осем’ по първоосновата в монголския език (*наймх* ‘осем’). Първата част на цифровия етноним *вар-наг* ‘осем рода вар’ е записана и в българската форма *вар* при част от туркмените на племето теке (Атаниязов: 37) и *ваз*, род на туркменското племе арабачъ (пак там, с. 36), *вар-зоби* и *вар-саджар* при други тюрки (Лис I: 137 и пр.).

// Що се отнася до *наг*, възможно е в етнонима *варнаг* да е и огурско *наг* ‘голям’, в случая голяма част от племето *вар*, срв. унг. *pagu* ‘голям’. Това четене е с голяма степен на сигурност като *Варна* с основа цифровия етноним *варна(г)*.

// Булгарското племе *вар* е записано още в хунско време. Известно е, че още тогава, когато се появяват тюркютите, те срещат при Аралско море племена или народи *хуни*, *вар* и *огори* (Л. Гумильов. Древние тюрки, М., 1967, с. 35).

Опитите за отъждествяването на *вар* с *авар* (Атаниязов: 37) са неуспешни. Може би основата на етнонима се пази в туркм. *ваз* ‘бърз’ по отношение на начина на придвижване на тези номади по пасищните пътища?!

К. Багрянородни (ГИБИ III: с. 202 и сл.) съобщава за река *Варнас* в българската територия. К. Иречек. Пътувания 1974: 882, допуска, че това е Провадийската река с Девненското езеро. Като не знае обстоятелството, че реките често носят имената на българските племена, в случая *Варна(з)*, този учен също етимологизува името по *врана* (птица).

Втората хипотеза се основава на най-забележителния географски признак на Варна, който безспорно е *Варненското езеро*. В чуваш. *шавар* ‘езеро’, безспорно стои и *шавар* ‘кал’. Имало ли е обаче това *-вар* значение на ‘езеро’ при българите, засега не може да се каже?! Но сякаш е така, като се има предвид чуваш. *вар* в значение на старо сухо корито на езеро, река и под. Може би в онова историческо време Варненското езеро да е било само поречие на река, което се е пълнело и опразвало от водата на морето? Но това четене не може да обясни крайното *-на* във *Варна*. Поне засега.

Не е за изпускане и третата хипотеза, която се основава на възможното бугл. *вар*, иранизъм в значение ‘град’, запазен и в унг. *вар* : *var*, например в *Тимешвар*, сега в рум. *Тимишоара* и под. Географският термин е обяснен с подробности при М. Н. Боголюбов. Древноперсидские этимологии, – В: Древний мир, М., 1962, вж. и ЭМС: 113. И в този случай обаче не може да се обясни крайното *-на* във *Варна*. Това четене е компрометирано от един езиков феномен: всяко коренно *a* в българските иранизми е прегласило в *o*. Следователно, ако в унгарското *вар* : *var* е останало по оригинал, то в българското и българското съответствие би било **vor*, респ. името би гласяло **Ворна*.

Друга библиография за името Варна: повече при Тр. Трифионов. 700 наименования от българското Черноморие. Справочник, Варна 2006, с. 22; Ив. Дуриданов, Ст. Андреева, Библиография на българската ономастика 1940–1970, С., 1970, с. 352; Ан. Чолева и др. Библиография на българската ономастика (1971–1980), Велико Търново 1993, с. 145; Т. Балкански и др., Библиография на българската ономастика, 1981–2000, Велико Търново, 2013, с. 48 и др.

зъгаджии

Общобългарско име за малоазийските българи, настанявани в десетки селища на БЧ. Говорен групоним по съществена черта на речта им, в която частицата за бъдеще време е *зъ*, честото *зъ го* ‘ще го’, срв. по запис на ЕБМБ: 32 за село Ягнило, Варненско: *Зъ-г-зема чапата, и на лозето*.

// За множеството заселници във Варненско, Бургаско, вж. при ДШНИ.

казан татар(ъ)

За тази група сред българските татари в Добруджа САТБ: 157, пише, че групата „съществува само информативно” за това, че кримските татари по същество произлизат от *казанските татари*.

В случая става въпрос за запазен етноним *казан* на българско племе *казан*, остатъци от което има и при туркмените *казан* : *газан* (САС: 38) и при башкирите *казан* от племето *катай* (ЛиС I: 198), с множество следи в онимията на Крим: гр. *Казан*, село *Казанлъ*, *Казанцир* (ВБЛС: с. 131 и сл.), в Бесарабия: *Казанджик* (АЕНЛ: 95) и др.

// Българският град *Казанлък* е с име по *казанлък* „народ *казанлък* = *волжки българи*, повече при Т. Балкански и Ц. Константинова. Акджа *Казанлък*... в Български език, 6, 1996, с. 46–47.

Кая бей (къой)

Днес Камен бряг, Добричко. Рег. 1573: *Кая бег*, 1676 също (РСт 1961: 414); 1873: *Кая бей* (ГТР: 240).

Народната етимология свързва с тур. *кауа* ‘скала’, оттук и рум. административна калка Стънка: *Stânca* : *stânca* ‘скала’ (до 1942 г.); за ГТР: 240: „*Кая бей къой* в превод означава ‘скално бейско село’”; АБВ III: 33: „*Кая бег* или *Кая беки*, вероятно е било наречено бейско село, защото е било сравнително голямо и вероятно в него е имало бейско имение”.

Точно това предава името на туркмените *кайъ бек* (*бег* : *бей*), където втората част е етноним за рода *бек* : *бег* : *бей* на туркмените от племето *кая* (ЛиС I, САС: 30), а първата – името на племето *кайъ*, към което то принадлежи.

// Родове с име *бег* : *бек* : *бей* имат почти всички туркменски племена (САС: 30): *кайъ*, сега туркменското *гайъ*, е името на

средновековното туркменско племе, което се е отделило от племето *гьокленг*; то е в основата на османската народност; М. Кашгари е записал името през XI в. като *кайъг* (пак там, с. 39).

Респективно в тази част на Добруджа твърде рано са попаднали туркмени от родовата организация на ранните *османци*.

Махалнишки

РИ в Добричко. По СелИ *Махалница*, Еленско. Първо са били заселени в Колибарската махала на Котел, откъдето мигрират като котелски кехаи.

Османджик

Изчезнало село в землището на Аврен, до пътя Аврен – кв. Константиново. ДФ: *Осмаджи* като *Батаджи* срещу *Батаджик*, Поморийско. Според преданието престанало да съществува след Голямата Чума (1837).

Има само един опит за обяснение на името при САСА: 37: „Названието му произлиза от турското мъжко лично име *Осман*”. Имената на селища, създадени на турски език, по същество са **отетнонимни**, т. е. са по имената на туркменските племенни родове и подродове, заселени в случая в българските земи; *Османджик* е по етнонима *османджик* за малка част от рода *осман* на туркмените *каркън* (ЛИС II: 321; САС: 95). Коляното *каркън:гаркън* е на туркменското племе арсаръ, чиито родове заселват стотици български селища.

Осмарски

Род в Горун, придошъл от Северна Добруджа, където ще да са преселници от Осмар, Шуменско.

Татарите на Актав : Актау

Така се нарича една група пришълци в нашите земи. Ногаи, подчинени на Златната орда. Тамерлан разбива нейния управител чингизид Тохтамъш и свирепства в Прикавказието и Причерноморието до Волга през 1391–1395. Тогава реката *Узи* (Днепър) пресичат *татарите на Актав* и на *Тимур оглан*, темници в Ордата. Отсам Днепър срещат татарите на друг клан Хурмадай. Тук сведението за Тимур оглан свършва, но се появява в един пасаж от хрониката на арабския летописец

Шериф ад дин Йезди, тук по ПиТ: 112: „Положението им било по-лошо и от плен, затова отгук туманът на Актав заминал за Рум (Византия, най-общо казано – Балканите – бел. ав.) и заселил равнината Исрайка (Тракия – пак според авторите), където те се намират и до днес.”

Първоначално (1397–1398) се прехвърлили в Добруджа, през 1399 г. влезли в конфликт с турците на Баязид. Баязид разселва татарите на Актав на различни места. Според авторите – и в Пазарджишко (113).

Групонимът *татарите на Актав* : *Актау* се употребява в османските документи почти до края на XVI в. От него обаче в онимията на Пазарджишко **няма и следа!** Не е познат като име и в ногайската, и в тюркската етнонимия в тази форма. Безспорно деформатив на *ак тау*, сега *тау*, запазено при башкирите: *ак* е етнонимен показател за посока, най-често „западен”, в случая западната част на племе : род *тау таг*.

// Според Несебърската хроника (Chronicon Mesembriac) по ХИБ II: 201: „В годината 6907 (=1399), индикт 7, на 2 февруари, *Варна* бе заробена от безбожните татари.”

Следа от тези татари може да е *Татар махле*, после *Веселин*, сега *Любен Каравелово*, община Аксаково, Варненско. Така наречените актавски юруци са записани с 21 оджака къз зиамети на налдьокенските юруци във Визенско, Черноменско, Старозагорско и Пловдивско. Появяват се в регистрите до 1642 г. (САТБ: 38).

татарски цигани

Група на ромите, по-компактна в Балчишко и Добричко, наричани още кримски цигани, от татарите татаръ шенгенеси (САТБ: 158). Самоопределят се на татарски език *Бъз татар шенгенеси*: ‘Ние сме татарски цигани’, за образуването срв. български цигани, които говорят само на български език, турски цигани, гръцки цигани и под.

// Днес част от кримските български цигани с името *булгар* или *сърбя* живеят в Румъния, наричат ги и *урсурари*, *татари*. От такива вече порумънчени цигани е семейството на Николае Чаушеску, румънският диктатор, който по антропологически черти приличаше повече на светъл кримски татарин, отколкото на срв. по-мургавите и дребни власи : румъни (повече при Т. Балкански. Тодор Живков, с. 117; Българите и българското от другата страна на Дунава, с. 665 и сл.; Йон Дрон. К истории етнонимы молдавских цыган, – В: Ономас-

тика, типология и стратиграфия. М., 1988, с. 199–220: за татар, българ, сърбя, рус. болгары/крымурия; рум. име за българите е сърби : sârbi).

тати

Етническа група, която се появява в българските земи след Кримската война. Няма единство по въпроса дали са *кримски тати* или *кавказки тати*. На много места не ги различават от *черкезите*, което дава основание да се смята, че са придошли в нашата земя след Кавказката (Шамиловата) война от 1864 г.

– за сигурно се смята свидетелството, публикувано от М. Ташева. Татите в с. Дебово, Плевенско, – В: Векове 4, 1975, с. 73.

Татите са кавказка народност, чиито остаъци след посочените събития живеят в Азербейджан и в Дагестан (около 17 000). Говорят един от иранските езици. Някои от *татите* са с юдейско вероизповедание;

– повече при Б. В. Меллер. Таты, их расселение и говоры, Баку 1929.

// Въпросът за присъствието на татите сред българите до този момент не е поставян. Безспорно задача на българознанието.

– черкезите в България са ги наричали *джурт* ‘чифути’.

Униря

Административно поставено име на *Горунул Галбен** (вж). от румънските власти по румънския **хрононим** Unirea в пълна форма Unirea Principatelor, букв. Съединението – за събитието, при което Молдова се обединява с Влашко (Цара Романяска – на 24.I.: 5.II. 1859 г.). Тогава е прието и новото държавно име *Румъния* (România).

// По това събитие в рум. ойконимия има множество административно поставени имена *Unire*; аналогично на бълг. СелИ *Съединение*, Пловдивско.

Чуфут куюсу

До 1942 г. име на Йовково, Генералтошевско, Добричко. ДФ: *Джухут куюсу* (1573), *Шухуд куюсу* (1789). Тълкувано наивно като

*В румънската ойконимия съставните части на сложните имена се изписват с главна буква.

‘Еврейски кладенец’ (ГТР: 22). Евреите почти не са притежавали селски имоти и още повече кладенци в Добруджа?!

Сякаш става въпрос за увлечени с туркмените *чюют*, родове на узбеки, киргизи с ДФ *чувут* (ЛиС II: 439, 441), *джуют* (ВБЛС: 99), *июит* при каракалпаците. Възможно е и да има ногаи с такъв произход, срв. с. *Чюют* в Крим (ВБЛС: 99). Най-достоверна е хипотезата, според която чуфут са увлечени пастири караими от Крим с ДИ *чувут*, а още по-достоверна е, че СелИ е по етноними *чуфут* на *татите* в Крим, вж. *тат*.

Темата *Движение на населението в Северното Причерноморие*. *Езиковоархеологически прочит* предвижда проследяването по данни на езика на всички преселнически и изселнически групи на българи, турци, татари, черкези, гърци, власи от проучваната част на българската езикова територия, като например: *гагаузи, шиковци, паскалевци, гьочове, малазийци, мухаджири, маджири* и под.

Трудът ще представлява във втората си част енциклопедия с подредени по азбучен ред имена, съпроводени от статии. Първата част ще бъде възстановената история на Варненско и Добричко по данни на езика. Третата част ще бъде възстановената по данни на имената загубена история на българския език, респ. с контактите му с булгарски, кумански, печенежки, турски, гръцки, руски, немски, татарски и пр. езици.

Библиография

- Абаев 1967:** Абаев В. Этногенезис осетин по данным языка. – В: Происхождение осетинского народа, Орджоникидзе, 1967.
- Аджемлерски 2013 (САСА):** Св. Аджемлерски. С. Аврен. Варна, 2013.
- Аджемлерски 2012 (САС):** Св. Аджемлерски. Справочник на селищните имена във Варненска област. Велико Търново, 2012.
- Акчокракль 1927:** Акчокракль О. Татарские тамги в Крыму. Симферопол, 1927.
- Атанасов Ат и др. 1985 (АБВ III):** Ат. Атанасов и др. Шабла. София, 1985.
- Атаниязов 1988:** Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад, 1988.
- Балкански 1996:** Т. Балкански. Тодор Живков. Просопография на диктатора. Велико Търново, 1996.

- Балкански 2010:** Т. Балкански. Българите и българското от другата страна на Дунав. Велико Търново, 2010.
- Балкански и др. 2013:** Т. Балкански и др. Библиография на българската ономастика 1981–2000. Велико Търново, 2013.
- Балкански, Константинова 1996:** Т. Балкански; Ц. Константинова. Акджа Казанлък – средновековното име на Казанлък. – Български език, кн. 6, 1996, с. 46–47.
- БЕР 1971:** БЕР, Т. I. София, 1971.
- Бешевлиев 1981:** В. Бешевлиев. Името Варна. – ИНМВ, 17 (32). Варна, 1981.
- Боголюбов 1962:** Боголюбов М. Древноперсидские этимологии. – В: Древний мир. Москва, 1962.
- Боев 2006 (ЕБМБ):** Ем. Боев. Междубългарски названия, прозвища и прякори (с кратък речник). София, 2006.
- Бушаков 2003 (ВБЛС):** Бушаков В. Лексичний склад історичної топонімії Криму. Киев, 2003.
- ГИБИ III:** Извори за българската история, т. III: Гръцки извори за българската история. София, БАН, 1960.
- Гумильов 1967:** Гумильов Л. Древние тюрки. Москва, 1967.
- Дрон 1988:** Дрон Й. К историю этнонимы молдавских цыган. – В: Ономастика, типология и стратиграфия. Москва, 1988.
- Дуриданов; Андреева 1970:** Ив. Дуриданов, Ст. Андреева. Библиография на българската ономастика 1940–1970. София, 1970.
- Еремия 1970:** Еремия Ан. Нуме де локалитэць. Студиу де топонимие молдовеняскэ. Кишинев, 1970.
- Иванов 1927:** Й. Иванов. Избрани произведения. т. I. София, 1927.
- Иречек 1974:** К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.
- Кузеев 1974:** Кузеев Р. Происхождение башкирского народа. Москва, 1974.
- Лезина; Суперанская (ЛиС) 1994:** Лезина А., Суперанская Н. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий, т. I, II. Москва, 1994.
- Меллер 1929:** Меллер Б. Таты, их расселение и говоры. Баку, 1929.
- Никонов 1966 (ВНС):** Никонов В. Краткий топонимический словарь. Москва, 1966.
- Павлов, Тютюнджиев 1995 (ПиТ):** Пл. Павлов, Ив. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание. Велико Търново, 1995.
- Петканов 1961:** Петканов Ив. – Език и литература. София, 1961.
- Стойков 1961 (РСт):** Р. Стойков, Наименования на български селища в турски документи от XV, XVI, XVII, XVIII век. – Известия на народната библиотека „Васил Коларов”. Т. I (VII), София, 1961.

- Стоянов 2004 (САТБ):** Ан. Стоянов. Татарите в България. Добрич, 2004.
- Ташева 1975:** М. Ташева. Татите в с. Дебово, Плевенско. – В: Векове 4. София, 1975.
- Топалов 2005 (ГТР):** Г. Топалов. Речник на селищните наименования в Добричка област. Добрич, 2005.
- Трифонов 2006:** Тр. Трифонов. Седемстотин наименования от Българското черноморие. Справочник. Варна, 2006.
- ХИБ II 1978:** ХИБ II, Христоматия по история на България. Том 2 – Края на XII–XIV в. София, 1978.
- Чолева и др. 1993:** Ан. Чолева и др. Библиография на българската ономастика (1971–1980). Велико Търново, 1993.
- Шишманов 2000 (ДШНИ):** Д. Шишманов. Необикновената история на малоазийските българи. София, 2000.